

Bölgesel Kalkınmada Hukuk ve İnsani Gelişmişlik İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Analiz: Orta Afrika Ekonomik ve Parasal Topluluğu (CEMAC) Örneği

An Empirical Analysis on the Relationship Between Law and Human Development in Regional Development: The Case of the Central African Economic and Monetary Union (CEMAC)

Ali Pişkin

Yalova Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Yalova/Türkiye, mrpiskin@hotmail.com

ÖZET

Dünyada en fazla az gelişmiş ülkeyi barındıran kıta Afrika kıtasıdır. Kıtada, milyonlarca insan, insan onuruna yakışan bir hayat standardına kavuşmadan ömürlerini tamamlamaktadırlar. Bu gerçek, kıtada, ekonomik kalkınmanın hangi unsurlara bağlı olduğunu sorgulayan çalışmaların artmasına neden olmuştur. İlgili unsurlardan birisi hukuk sistemi ve bu sistemin ne kadar uygulanabilir olduğudur. Çalışma kapsamında incelenen altı Afrika ülkesi, eski Fransız sömürgeleridir ve çeşitli nedenlerle Fransız Avrupa hukuk sistemini kendi hukuki altyapılarına adapte etmişlerdir. Bu çerçevede, ilgili ülkelerde hukukun üstünlüğü ve insani gelişmişlik arasındaki ilişki araştırılmaktadır. Çalışmada havuzlanmış en küçük kareler yöntemi uygulanmış, sabit etkiler tahmincisi ile oluşturulan model tahmin edilmiştir. Bulgular, literatür ile uyumlu bir şekilde, hukukun üstünlüğü sağlandığı zaman insani gelişmişliğin de bundan pozitif etkilendiğini ifade etmektedir. Ayrıca, düzenleyicilik kalitesi yükseldikçe de benzer bir sonuç elde edilmektedir. Sonuçlara istinaden, iyi yönetim unsuru olarak hukuka bağlılığın artırılması ve düzenleyici uygulamalarda kalitenin yükseltilmesi önerilmektedir ancak bu öneri gerekli olmakla beraber yeterli değildir. Bu ülkelerde, doğal kaynak bağımlılığının giderilerek ekonomik çeşitlilik sağlanması, imtiyaz ve sübvansiyonlarla piyasa etkinliğinin sakatlanmaması, mali kırılganlıkların azaltılması ve bölüşümün daha adil gerçekleştirilmesi gibi gelişmelerin de sağlanması gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: İnsani Gelişmişlik, Hukukun Üstünlüğü, CEMAC, Bölgesel Gelişme

ABSTRACT

Africa has the largest number of underdeveloped countries in the world. The lives of millions of people in the continent are ending without attaining a standard of living worthy of human dignity. This fact has led to an increase in the number of studies questioning the elements on which economic development in the continent depends. One of these factors is the legal system and how applicable it is. The six African countries examined in this study are former French colonies and have adapted the French European legal system to their legal infrastructure for various reasons. In this framework, the relationship between the rule of law and human development in these countries is investigated. In the study, pooled ordinary least squares method is applied, and the model constructed with fixed effects estimator is estimated. In line with the literature, the findings indicate that human development is positively affected when the rule of law is ensured. Moreover, a similar result is obtained as the quality of regulation increases. Based on the results, increasing adherence to the law, and improving the quality of regulatory practices are recommended as elements of good governance, but this recommendation is necessary but not sufficient. These countries also need to achieve economic diversification by eliminating natural resource dependence, avoiding distortions of market efficiency through privileges and subsidies, reducing fiscal vulnerabilities, and achieving fairer distribution.

Keywords: Human development, Rule of Law, CEMAC, Regional Development.

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi

Başvuru Tarihi: 16 Nisan 2023

Kabul Tarihi: 5 Mayıs 2023

Makale Türü

Araştırma Makalesi

ARTICLE INFOS

Article History

Received: April 16, 2023

Accepted: May 5, 2023

Article Type

Research Article

1. Giriş

2010 yılı sonrasındaki veriler incelendiğinde, Sahra altı Afrika ülkelerindeki nüfusun ortalama %35'inin günlük 2,15 doların, yani yoksulluk sınırının altında yaşadığı görülmektedir. Muhtemeldir ki bu ortalama değer, birçok ülkede daha yüksek sayılara ulaşmaktadır.

Çoğu Afrika ülkesi 1900'lerin ikinci yarısından sonra bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Bağımsızlık, her ne kadar sömürge döneminin resmi olarak bitmiş olması anlamına gelse de sömürgeci güçler bu ülkeler üzerindeki ekonomik, sosyal, kültürel ve hukuki etkinliklerini sonlandırmamışlardır. Nitekim, Afrika ülkelerinin insani gelişmişlik bakımından ilerleme seviyesi incelendiğinde, kişi başına gelir, sağlık ve

eğitim unsurlarında istikrarlı bir değişim gözlemlenmemektedir. Milli gelir ve buna bağlı olarak kalkınma seviyesindeki olumlu gelişmeler, petrol veya değerli madenlerin keşfine ve bunların işletilmesine, orman ürünlerinin işlenip yurtdışına satılmasına bağlıdır. Bu ekonomik gelişmeler ise hükümetlerin şirketlere tanıdıkları imtiyazlara, yabancı yatırımcıların kararlarına ve doğal felaketlerin ortaya çıkmasına göre yön değiştirmektedir.

Afrika ülkeleri, ekonomik olarak küresel dünyaya daha fazla eklenilebilmek adına birbirleriyle çeşitli iş birlikleri kurmaktadır. Bu iş birlikleri hem ekonomik amaçlar güderken hem de ülkelerin sosyal, politik ve kültürel olarak yakınlaşmasını hedef almaktadır. Her ne kadar eski sömürgeci devletlerin güdümünden çıkmasalar da bu birlikler veya topluluklar bölgenin kalkınmasına katkı sunmaktadır. Bahsi geçen topluluklardan birisi de Orta Afrika Ekonomik ve Parasal Topluluğu'dur (*Communauté Économique Et Monétaire De L'Afrique Centrale, CEMAC*). Toplulukta yer alan ülkeler, eski Fransız sömürgeleridir. Bu nedenle bahsi geçen ülkelerde, hayatın birçok alanında (dil, kültür, ekonomik yapı, kurumsal yapı ve işleyiş gibi) Fransız etkisi gözlemlenmektedir. Ancak tarihi ve yıkıcı dönemlerle bağlantının kopmamasına neden olan en önemli gelişme, 1960'larda bağımsızlıklarını kazanan bu ülkelerin, 1958 Fransız Anayasası'nı esas alarak kendi hukuki sistemlerini inşa etmeleridir (Bongyu, 2009). Ülkelerin hukuki altyapıları, ekonomik kalkınmalarını derinden etkilemektedir.

Hukuk ve kalkınma arasındaki ilişkinin incelenmesi, hukukun bir kurum olarak kabul edilmesine dayanan kurumsalcı yaklaşımın gelişimiyle yakından ilgilidir. Kurumsalcı yaklaşım, geçirdiği son dönemdeki evrim ile neoklasik iktisadın içinde yer almış ve buna istinaden serbest piyasa temelli argümanlar geliştirmiştir. Bu temelde de hukuk ve kalkınma ekonomisi araştırmaları; bireyin ve dolayısıyla iktisadi girişimlerin serbestleştirildiği, devletin bu girişimlere gerekmedikçe müdahale etmediği, şeffaf, öngörülebilir ve özel mülkiyetin korunduğu sistemler çerçevesinden devam etmektedir. Bir kurum olarak hukuk sistemi, bireyin haklarını, özel mülkiyeti ve sözleşme yaptırımlarını koruyor, girişimcilere fırsat eşitliğine dayalı, adil bir yatırım ortamı sunuyor ise etkindir. Bu süreçte, kalkınmanın bir araç mı, yoksa bir amaç mı olduğu konusu farklı tartışmalara yol açmaktadır. Ancak netice itibarıyla ilgili teori, kaliteli kurumların, ekonomik özgürlüklerin, iyi tanımlanmış ve etkin şekilde uygulanan adil kuralların olduğu, bunların yerel sosyal yapıyla uyumlu bir şekilde çalıştırıldığı durumlarda (Posner, 1998), iktisadi faaliyetlerin ve girişimlerin artacağı ve buna istinaden kalkınmanın gerçekleşeceğini belirtmektedir.

Bu gelişme her zaman, her ülke için benzer şekilde gerçekleşmekte midir? Ekonomilerde, yeni girişim faaliyetlerinin artması ile üretim ve istihdam kapasitesinin de artması, buna bağlı olarak refahın yükselmesi beklenmektedir. Ancak yapılan çalışmalar, girişimci sayısında yaşanan artışın, her ülkede ekonomik büyümeye aynı katkıyı yapmayacağını, hatta kimi zaman negatif bir ilişkinin bile ortaya çıkabileceğini göstermiştir. Bu gelişmenin nedeni, ülkelerin kalkınma farklılıklarıdır (Van Stel vd., 2007: 183).

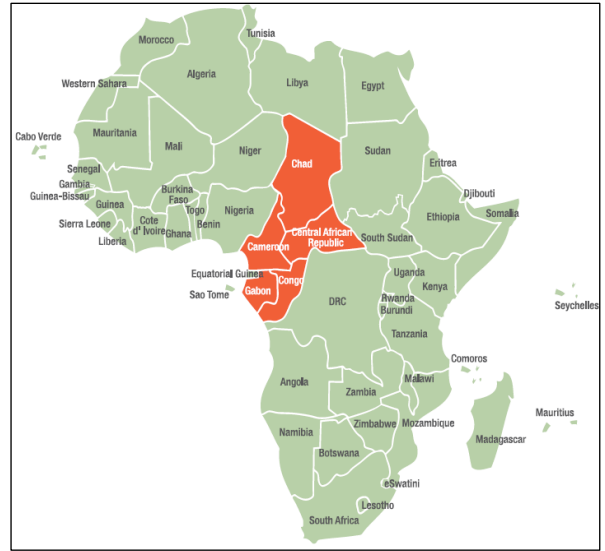
Bu çalışma, ortak bir hukuki çerçeveye sahip altı Afrika ülkesinde (Çad, Ekvator Ginesi, Gabon, Kamerun, Kongo Cumhuriyeti, Orta Afrika Cumhuriyeti), hukukun üstünlüğü ve devletin düzenleyicilik kalitesi değişkenlerini dikkate alarak insani gelişmişliği etkileyen unsurları araştırmaktadır. Çalışmanın ikinci bölümünde CEMAC ülkelerinin ekonomik göstergeleri ve kalkınma düzeyleri kısaca açıklanmaktadır. Üçüncü bölümde, hukuk ve ekonomik kalkınma ilişkisine dair teorik arka plan, farklı yaklaşımlarla beraber sunulmaktadır. Dördüncü bölüm, ilgili literatürdeki gelişmeleri özetlemektedir. Beşinci bölümde, CEMAC ülkeleri için 2002-2021 yıllarını kapsayan ampirik bir analiz yer almaktadır. Son bölüm ise sonucu içermektedir.

2. Orta Afrika Ekonomik ve Parasal Topluluğu'nun Genel Görünümü

Orta Afrika Ekonomik ve Parasal Topluluğu (kısaca: Topluluk); 1994'te kurulan ve 1999'da imzalanan antlaşma neticesinde hayata geçirilen; Sahra altı Afrika Ülkeleri'nden (SAÜ) Çad, Ekvator Ginesi, Gabon, Kamerun, Kongo Cumhuriyeti (Kongo) ve Orta Afrika Cumhuriyeti'nden (OAC) oluşan, "alt bölgesel-bütünleşme" çabası olarak sınıflandırılabilen iktisadi bir topluluktur (World Trade Organization [WTO], 2013). Topluluk, bölgede ortak bir ekonomik ve parasal yapı kurarak tek pazar olmayı amaçlamaktadır. Bu amaca hizmet etmesi için üye ülkeler, ortak para birimi olarak Orta Afrika CFA frangı kullanmaktadır. Merkezi, OAC'nin başkenti olan Bangui'de bulunan Topluluk'un amaçları arasında; bölgesel gelişme, sosyal yakınlaşma ve üretim faktörleri ile mal ve hizmetlerin Topluluk içinde serbest dolaşımı yer almaktadır (Centre for Affordable Housing Finance in Africa [CAHF], 2019: 41).

Şekil 1

Afrika Kıtası ve Topluluk Üyesi Ülkeler

Kaynak: CAHF, 2019: 41.

Dünya Bankası'nın 2021 verilerine göre; yaklaşık 1,1 milyar nüfusa sahip olan SAÜ'nün %5'i Topluluk ülkelerinde yaşamaktadır. Ortalama 9,9 milyon nüfusa sahip olan üye ülkelerin en kalabalığı yaklaşık 27 milyonluk nüfusu ile Kamerun, en az nüfusa sahip olanı ise 1,6 milyon ile Ekvator Ginesi'dir. Aynı yılın verileri Çad, Kamerun, Kongo ve OAC'nin net göç veren, Ekvator Ginesi ve Gabon'un ise net göç alan bir nüfus dinamiğine sahip olduğunu göstermektedir. Şekil 1'deki haritada görülebileceği gibi Topluluk, Afrika kıtasının Sahra Çölü altında yer alan 24 milyon km²'lik topraklarının yaklaşık %12'sini kapsamaktadır. Topluluk içinde en geniş yüzölçümüne 128 bin km² ile Çad, en dar yüzölçümüne ise 28 bin km² ile Ekvator Ginesi sahiptir. Gabon, kent nüfusunun en yüksek olduğu; Çad ise kır nüfusunun en yüksek olduğu ülkelerdir. Gabon nüfusunun %90'ı kentlerde yaşarken onu %84 ile Ekvator Ginesi, %68 ile Kongo ve %58 ile Kamerun takip etmektedir. Çad nüfusunun %76'sı ve OAC nüfusunun %57'si ise kırsal ikamet etmektedir (World Bank [WB], 2021a).

Tablo 1, üye ülkelerin milli gelir seyrini (1. sütunlar) ve SAÜ içindeki ağırlıklarını (2. sütunlar) 2002, 2012 ve 2021 yılları için göstermektedir. On yıllık aralıklarla verilerdeki değişimi gösteren tabloya göre, Ekvator Ginesi son 20 senedir en yüksek milli gelire sahip ülkedir. 2002 yılında Kongo, 2012 ve 2021 yıllarında da Çad en düşük milli gelire sahip ülke olmuştur.

2002 yılından 2012 yılına geçildiği dönemde, üye ülkelerin milli gelirlerinde kayda değer bir atılım gözlenmektedir. Bu atılımın temel nedeni, yeni keşfedilen veya işletmeye açılan doğal kaynakların (petrol, doğal gaz ve orman ürünleri olmak üzere) varlığıdır. Ancak takip eden on yıldaki gelişim ise her ülke için benzer şekilde olmamıştır. Doğal kaynaklar bakımından zengin olmayan OAC ve topraklarının önemli bir kısmı çöllerle kaplı olan, kuraklık sorunu ile mücadele eden Çad, diğer ülkeler kadar milli gelir artış oranlarına erişememiştir. 2012 sonrasında yaşanan askeri müdahaleler ve politik karmaşa, kuraklık ve sel gibi doğal şoklar ve özellikle 2020 yılında bütün dünyayı etkileyen pandemi koşulları, Topluluk ülkelerinin, Ekvator Ginesi hariç, ilk on yılda gösterdiği gelir artışı performansını tekrar elde etmesine engel olmuştur. Ekvator Ginesi, 1990'ların ikinci yarısında keşfedilen petrol rezervleri sonrasında, kıtada Nijerya ve Angola'dan sonra üçüncü en büyük rezerv ülke konumuna gelmiştir; buna bağlı olarak da kıta milli gelirine %10'un üzerinde bir katkı yapmaktadır. Onun en yakın takipçisi ise %3'ün üzerinde bir katkı ile Kamerun'dur.

Tablo 1
Milli Gelirler ve Bunların SAÜ İçindeki Ekonomik Ağırlıkları

	2002		2012		2021	
	1	2	1	2	1	2
Çad	964	0,2	2.513	0,6	2.612	0,6
E. Ginesi	11.004	2,7	30.561	7,5	43.216	10,6
Gabon	2.231	0,5	15.782	3,9	11.485	2,8
Kamerun	4.650	1,1	15.897	3,9	15.076	3,7
Kongo	834	0,2	14.301	3,5	8.418	2,1
OAC	1.759	0,4	12.241	3,0	11.061	2,7
SAÜ	407.202	100	1.591.399	1	1.845.558	100

1: Gayri safi milli gelir, atlas metodu, cari fiyatlarla, milyon \$.

2: Gayri safi milli gelirin SAÜ içindeki oranı, %.

Kaynak: WB (2021b) kaynağındaki veriden yararlanılarak derlenmiştir.

Dünyanın ikinci büyük tropik orman bölgesi sayılan ve ekolojik çeşitliliği yüksek olan Kongo Orman Havzası, bölgenin iklimsel olarak baskın karakterini yansıtmaktadır. Çad'daki yüksek çöl yoğunluğu ve kuruyan göllerin varlığı dışında, bölgede kullanılabilir su kaynakları geniş bir alana yayılmıştır. İklim ve arazinin elverişli yapısı, Topluluk ülkelerine tarım ve hayvancılık bakımından geniş olanaklar sunmaktadır. Bölgede; petrol, doğal gaz, altın, elmas, manganez ve uranyum gibi yer altı doğal kaynakları bulunmaktadır. OAC hariç, ham petrol, Topluluk ihracatının %80'den fazlasını oluşturmaktadır. Ekvator Ginesi ve Kongo, ihracat gelirlerinin %50'den fazlasını ham petrolden elde etmektedir. Onları yaklaşık %50 ile Gabon, %40 ile Çad ve %10 ile Kamerun takip etmektedir. Çad dışında, diğer ülkelerin petrolden sonra en önemli gelir kalemi ise ağaç ürünleridir. Emtia bağımlılığı daha az olan ülkeler ise altyapı yatırımları, hizmet sektörü ve toparlanmaya başlayan tarım sektörü ile büyümektedir (WTO, 2013; CAHF, 2019: 41).

Topluluk ülkeleri, yabancı firmaların bölgede faaliyette bulunabilmesi konusunda açık fikirlidirler, hatta serbest piyasa ekonomisinin gerektirdiği ticaret hukuku düzenlemelerini gönüllü olarak gerçekleştirmektedirler. Ancak bunlara rağmen özel sektör yatırımları arzu edilen seviyede değildir. Yatırımların yetersizliği nedeniyle doğal kaynaklar yeteri kadar değerlendirilememektedir. Yabancı yatırımlar konusunda bir diğer olumsuzluk, hükümetlerin bu firmalara tekelleşme ve hâkim durumu kötüye kullanma eğilimlerini arttıracak şekilde imtiyazlı haklar tanımlarıdır. Kimi zaman devlet kurumlarının da ortak olduğu bu firmalar, rekabete aykırı davranışları nedeniyle piyasaların gelişmesini engellemektedirler. Ayrıca, fiyat kontrollerinin bazı sektörlerde hâlâ devam ediyor olması, özerk gümrük uygulamaları ve mali imtiyazlar, eksik veya kötü iletişim ve ulaştırma ağları, gelişigüzel inşa edilmiş enerji santralleri gibi

nedenlerde Topluluk ülkeleri arzu edilen seviyede yatırım çekememektedir. Ek olarak enerji ve hammadde santrallerinde yaşanan teknik kaynaklı kazalar (Ekvator Ginesi'nde 2021 yılında yaşanan Bata patlamaları gibi) da yatırımların değerinde düşüşlere yol açmaktadır (WTO, 2013; International Monetary Fund [IMF], 2022).

Tablo 2, 2002, 2012 ve 2021 yıllarında, üye ülkelere, doğrudan yabancı yatırımlar (DYY) girişini akım (1. sütunlar) ve stok (2. sütunlar) olarak göstermektedir. Verilere göre, en zayıf gelişimi gösteren OAC olmuştur. Topluluk içinde, DYY bakımından en hızlı gelişimi ise Ekvator Ginesi, Gabon ve Kongo sergilemiştir. Bu performansın arkasındaki temel neden, ilgili ülkelerde yeni keşfedilen veya işletmeye açılan maden rezervlerinin varlığıdır. Tablo genel olarak değerlendirildiğinde, üye ülkelerde, yabancı yatırımlar açısından da istikrarlı bir büyüme ve gelişme patikasının elde edilemediği söylenebilmektedir.

Tablo 2
Doğrudan Yabancı Yatırımlar

	2002		2012		2021	
	1	2	1	2	1	2
Çad	924	1.960	580	4.456	562	7.615
E. Ginesi	323	2.324	985	12.372	491	15.585
Gabon	37	vy	-221	3.941	1.635	15.592
Kamerun	602	1.592	739	4.194	850	9.781
Kongo	137	2.107	-283	9.164	3.691	36.653
OAC	6	115	70	618	30	749

vy = veri yok

1: DYY girişi, akım, cari fiyatlarla, milyon \$.

2: DYY girişi, stok, cari fiyatlarla, milyon \$.

Kaynak: United Nations Conference on Trade and Development [UNCTAD], 2023.

Topluluk ülkeleri, yukarıda sayılan negatif faktörler yanında, yüksek mali ve borç kırılganlıklarına sahiptir. Petrol fiyatlarındaki düşüş ve yüksek gübre fiyatları gibi etkenler, bölgedeki büyümeyi olumsuz etkileyen en önemli unsurlardandır. Hükümetler, bu olumsuzlukları giderebilmek için yüksek miktarda sübvansiyonlar tahsis ederek bütçe üzerindeki baskının artmasına neden olmaktadır. Bölgedeki silahlı grupların güvenlik tehdidi oluşturması, zayıf yönetim, yolsuzluk algısının yüksek olması, seçim güvenliğinin yeteri kadar sağlanamaması, askeri müdahalelerle bölünen sivil yönetim idaresi ve dolayısıyla politik istikrarın sağlanamaması gibi ekonomi harici faktörler de kurumsal yapı zafiyetine işaret etmektedir. Ayrıca, bölge iklim şoklarına karşı da savunmasızdır. Gelişmiş ülkelerin karbon-nötr politikaları sonrasında petrole olan talebin düşecek olması, Topluluk ülkelerinde gelecekteki enerji dönüşümüne hazır olunmaması, sel ve kuraklık gibi doğal afetlerin sıklıkla yaşanması gibi nedenlerle bölge ciddi tehditlerle karşı karşıyadır (IMF, 2022).

Genelde kıtanın tümü, özelde ise Topluluk ülkeleri, derin ve yıkıcı bir sömürge tarihine sahiptir. 1960'larda bağımsızlıklarını kazanan üye ülkeler, öncesinde Fransa'nın sömürgeleri idi. 1958 yılında yapılan yeni Fransa Anayasası referandumunda ret oyu veren Gine'nin, bu sonuç nedeniyle başına gelen olumsuzlukların, kendi başlarına gelmesini istemeyen Topluluk ülkeleri -az gelişmişliklerinin de bir sonucu olarak- Fransa ile ekonomik, sosyal, kültürel ve hukuki bağlarını koparamamış ve tarihsel yapının devamına mahkûm kalmışlardır (Bongyu, 2009: 395). Bu tarihin yarattığı köklü aksaklıkların yanında, yukarıda bahsedilen negatif faktörler de bölge halklarının insani gelişmişlik bakımından arzu edilen seviyelere ulaşmasını engellemektedir. Tablo 3, Topluluk üyesi ülkelerin kalkınma seviyesindeki seyri, 2002, 2012 ve 2021 yılları için göstermektedir. Ayrıca, tabloya son birkaç yıldır insani gelişmişlik bakımından en yüksek skoru elde eden bir ülke (Norveç) ve iki

gelişmekte olan ülke de (Brezilya ve Çin) eklenerek karşılaştırma yapma olanağı elde edilmiştir. İnsani gelişmişlik skoru 1'e yaklaştığı ölçüde, ilgili ülkedeki kalkınma düzeyi artmaktadır. Tabloya göre, ilgili dönemde, Topluluk içinde en yüksek insani gelişmişlik endeksine sahip olan ülke Gabon, en düşük insani gelişmişlik endeksine sahip olan ülke ise Çad'dır. Topluluk ülkelerinin elde ettikleri endeks değerleri ve bu değerlerin yirmi senedeki gelişimi etkileyici düzeyde değildir. Ayrıca, üye ülkeler arasında da önemli derecede farklar dikkate değerdir. Bu durum, Topluluk ülkelerinin, doğal zenginlikler aracılığı ile gelişen ekonomilerine rağmen, yakın zamanda, karşılaştırma yapılan ülkeleri, insani gelişmişlik bakımından yakalama olanaklarının zayıf olduğuna işaret etmektedir.

Tablo 3
İnsani Gelişmişlik Endeksleri

	2002	2012	2021
Brezilya	0,692	0,732	0,754
Çad	0,307	0,381	0,394
Çin	0,604	0,709	0,768
E. Ginesi	0,534	0,592	0,596
Gabon	0,644	0,679	0,706
Kamerun	0,461	0,533	0,576
Kongo	0,378	0,440	0,479
Norveç	0,912	0,946	0,961
OAC	0,333	0,388	0,404

Kaynak: United Nations Development Programme [UNDP], 2023.

Nitekim, Tablo 4'te gösterilen, insani gelişmişlik endeksinin alt katmanları olan kişi başına gelir, sağlık ve eğitim verileri, ülkelerin hem Topluluk içinde nasıl heterojen bir yapıda olduklarını hem de dünyanın geri kalanı bakımından nasıl düşük bir performans sergilediklerini göstermektedir.

Tablo 4'e göre; en düşük kişi başına gelir OAC'de 980 dolarken en yüksek kişi başına gelir 12.800 dolar ile Gabon'da kaydedilmiştir. Kişi başına gelir bakımından, doğal kaynak zengini olan ve bunları işletmeye açabilen Gabon ve Ekvator Ginesi, Topluluk ülkelerinden ve SAÜ ortalamasından ayrılmaktadır. Bu veri ile paralellik gösterir bir şekilde, %61,9 ile yoksulluk sınırı altında yaşayan nüfus oranının en yüksek olduğu ülke OAC'dir. Bu oran, diğer Topluluk üyesi ülkelerinde, SAÜ ortalamasının altındadır. Sağlık bakımından değerlendirmeye yapıldığında; en uzun yaşam süresi beklentisi Gabon'da, en kısa yaşam süresi beklentisi ise Çad'dadır. Beş yaş altı çocuklarda, her bin canlı doğumda beklenen ölüm oranının en yüksek olduğu ülkeler, sırasıyla 107 ve 100 ölüm ile Çad ve OAC'dir. Son olarak, 15 yaş ve üzeri yetişkin kişiler arasında, okuryazar olan nüfus oranı Ekvator Ginesi'nde %94 iken Gabon'da %85'tir. Bu oran, Çad'da %27 ve OAC'de %37'dir.

Tablo 4
Ekonomik Kalkınma Göstergeleri

	1	2	3	4	5
Çad	1.510	30,9	53	107	27
E. Ginesi	11.990	vy	61	77	94
Gabon	12.800	2,5	67	40	85
Kamerun	3.970	25,7	61	70	78
Kongo	3.400	35,4	64	43	81
OAC	980	61,9	55	100	37
SAÜ	3.930	34,9	61	73	67
Dünya Ort.	18.508	9,0	72	38	92

vy = veri yok, Ort. = ortalaması.

1: Dünya Bankası kişi başına gayri safi milli gelir (GNI), satın alma gücü paritesi 2021, cari fiyatlarla, dolar.

2: Günlük 2,15 doların (yoksulluk sınırının) altında yaşayan kişi sayısının nüfus içindeki oranı, %, satın alma gücü paritesi 2017. OAC için 2008, Kongo için 2011, Kamerun için 2014, Gabon için 2017, Çad ve Dünya Ort. için 2018 verisi.

3: Doğumda beklenen yaşam süresi, yıl, 2020.

4: Ölüm oranı, 5 yaş altı, 1.000 canlı doğum başına, 2021.

5: Okuryazarlık oranı, 15 yaş ve üzeri kişiler, %. E. Ginesi için 2010, Kamerun, OAC, SAÜ ve Dünya Ort. için 2020, Çad, Gabon ve Kongo için 2021 verisi.

Kaynak: UNDP, 2023.

3. Hukuk ve Ekonomik Kalkınma İlişkisi: Teorik Arka Plan

Ekonomi biliminin kurumlara dair ilgisi, 1920'lere kadar uzanmaktadır. Şirketleri ve sendikaları dikkate alarak başlatılan çalışmaların öncüsü olarak Thorstein Veblen (1857-1929) ve John Rogers Commons (1862-1945) gösterilebilmektedir. Ancak bu dönemde başlayan kurumsal yaklaşım, mevcut klasik ekole karşıt bir duruş olarak ortaya çıkmıştır. 1940'larda, Keynesyen ekol ile geri planda kalan yaklaşım; Ronald Coase (1910-2013), Oliver Williamson (1932-2020) ve Douglass North'un (1920-2015) çalışmaları neticesinde, bu sefer neoklasik ekonomi yaklaşımının kapsamında, ortaya çıkmıştır. *Yeni Kurumsal Ekonomi* olarak isimlendirilen bu yeni disiplin; işlem maliyetleri, mülkiyet hakları ve kurumsal değişim üzerine odaklanmıştır. North (1990), analizlerinde, kurumların aslında kuralları temsil ettiğini ifade etmektedir. Bahsi geçen kurallar, sadece hukuki kurallar değil, aynı zamanda toplum yaşantısını düzenleyen diğer sosyal normlara da atıfta bulunmaktadır. Bu düşünce şekli, temellerini, Max Weber'in (1864-1920) *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu* (*The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*) ve *Ekonomide ve Toplumda Hukuk* (*Law in Economy and Society*); Friedrich August von Hayek'in (1899-1992) *Özgürlük Anayasası* (*The Constitution of Liberty*) ve *Hukuk, Yasama ve Özgürlük* (*Law, Legislation and Liberty*) çalışmalarından almaktadır. 1990'larda ise bir grup araştırmacı, kurumsal yaklaşımı, hukuk ve finans ilişkisini analiz etmek için kullanmışlardır. Bu çabalar, ekonomik kalkınmanın hukuki kurumlar ile ilişkisine dikkat çekmesi bakımından önemlidir. Çünkü, örneğin bahsi geçen çalışmalardan La Porta vd. (2008), İngiliz Anglo-Sakson hukuku ile Fransız Avrupa hukuk sistemine bağlı ülkelerin ekonomik gelişme farkını, Anglo-Sakson hukukunun lehine, açık bir şekilde ortaya koymuşlardır. Bu çalışmalar neticesinde, hukukun, yani hukukun üstünlüğünün ekonomik kalkınma için oldukça önemli bir faktör olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır (Dam, 2006: 1-5).

Hukukun üstünlüğü (rule of law), devletin gücünü keyfi bir şekilde kullanmasını önleyen, hukukun mutlak üstünlüğüne atıfta bulunan ve herkesin kanunlar önünde eşit olduğunu kabul eden bir anlayışın ürünüdür. Hukukun üstünlüğünün tanındığı ülkelerde, bireylerin hakları, kişilerin imtiyazlı olmalarına göre değil; yazılı kuralların herkese aynı şekilde uygulanması ile tanınmakta ve korunmaktadır (Dima vd., 2018: 461). North'un (1990) belirttiği gibi hukukun üstünlüğü kavramı, piyasa ekonomisinin işlerliğinin devamlılığını sağlayan ve kanunlar, yönetmelikler, yönergeler gibi hukuki metinlerden oluşan temel altyapının olmazsa olmaz bir unsurudur.

Hukukun üstünlüğü, üç unsurdan oluşmaktadır: hukuki çerçeve, kurumsal kapasite ve hukuki güçlendirme. *Hukuki çerçeve*, ulusal, bölgesel ve küresel boyuttaki hukuk kurallarının varlığına işaret etmektedir. *Kurumsal kapasite*, hukuki çerçeveyi uygulama gücüne sahip yargı sistemini ifade ederken *hukuki güçlendirme*, bireylerin yargı sistemini etkin şekilde kullanabilmeleri, haklarını bilmeleri ve bunları geliştirmek için talepte bulunmaları anlamına gelmektedir (Malby, 2017: 523).

Hukukun üstünlüğü kavramına dair farklı yaklaşımları literatürden takip etmek mümkündür ancak bunların ortak özellikleri aşağıdaki gibi sıralanabilmektedir (Dam, 2006 :16):

- Gizli bir hukuk kural olmamalı: Hukuk kuralları, bu kurallara tabi olan herkesin ulaşabileceği şekilde yazılı olmalıdır.
- Kimse hukukun üstünde olmamalı: Hukuk kuralları, konumu ve unvanı ne olursa olsun herkes için eşit ve tarafsız şekilde uygulanmalıdır. Kamu otoriteleri de bu kurallara tabi olmalıdır.
- Bireyler, haklarını gözetin ve koruyan hukuk kurallarına tabi olma hakkına sahiptir ve herhangi bir ayrımcılığa uğramadan, haklarının savunulması gerekmektedir.

Theberge'e (1980: 231-232) göre, hukuk ile ekonomik kalkınma arasındaki ilişki; ekonomik fırsatlar, politik istikrar ve yatırım güdüsü üzerinden sağlanmaktadır. Bu başlıklarda temin edilecek pozitif ilerlemeler, kalkınmayı olumlu etkiler ancak kalkınma sürecini hızlandıracak olan ise etkili bir hukuki yapıdır. Özellikle Batılı sanayi toplumlarının gelişme süreci düşünüldüğünde, yasal normların ekonomik sistemle tutarlı olması ve kararlılıkla uygulanması, gelişmedeki temel unsurlar olarak değerlendirilmektedir. Hukuki yapının istikrarlı, öngörülebilir ve adil olması, hukuk ve kalkınma arasındaki bağlantıyı güçlendiren temel niteliklerdir. Bir ülkedeki iktisadi birimlerin çoğunu oluşturan gerçek kişiler ve firmalar, hukukun üstünlüğünün sağlandığı ölçüde korunmaktadır. Bu koruma derecesinin ekonomik kalkınma üzerindeki etkisi ise mülkiyet haklarının ve sözleşme yaptırımlarının ne kadar güvence altına alındığı ile yakından ilişkilidir (Asoni, 2008; Dima vd., 2018: 461).

Teorik düzeyde, hukuk ve kalkınma arasındaki ilişkiye dair yapılan çalışmaları iki ana gruba ayırmak mümkündür. Birinci grup çalışmalar, hukuku, kalkınma hedeflerine ulaşmak için kullanılabilen araçlardan birisi olarak görmektedir. Bu yaklaşımda, devletin rolüne ilişkin olarak farklı görüşler bulunmaktadır. Bir grup araştırmacı müdahaleci devleti savunurken bu tarz kalkınma yönteminin başarılı örnekleri olarak Japonya, Singapur ve Güney Kore'yi göstermektedir. Başka bir grup araştırmacı, neoliberal bir yaklaşımla ekonomide en az seviyede yer alan devletten bahsetmektedir. İkinci grup çalışmalar ise yapılan hukuk reformlarını kalkınma hedeflerinin bir parçası olarak değerlendirmektedir. Bu çalışmalar çoğunlukla Nobel ödüllü iktisatçı Amartya Sen'in (1933-...) *özgürlük* kavramı etrafında tasarladığı kalkınma yaklaşımına dayanmaktadır. Buna göre, kalkınma, amaçlanan bir son değil, bireylere daha çok tercih sunulmasına, dolayısıyla da seçme özgürlüğünün genişletilmesine olanak tanıyan bir süreçtir. Bu düşünce şekli UNDP'nin 1990'larda geliştirdiği İnsani Gelişmişlik Endeksi'nin özünü oluşturmaktadır (Prado, 2010: 3-5). Bu açıdan değerlendirildiğinde, bireylere özgürlük alanı tanıyan bir hukuk sistemi mevcut ise bireyler, ekonomik faaliyetleri bakımından daha geniş bir seçenekler yelpazesine sahip olmaktadır.

Yukarıda bahsedilen, hukuki yapı ve ekonomik performans arasındaki ilişkinin kurulabileceği ekonomik faaliyetlerden önemli birisi de toplumdaki girişimcilik faaliyetlerinin varlığı, hacmi ve bu hacmin yarattığı ekonomik katma değerdir. Yapılan çalışmalara göre, ülkeler arasındaki ekonomik büyüme farklılıklarının üçte biri kadarı, girişimcilik oranları arasındaki fark ile açıklanabilmektedir (Reynolds vd., 1999:5-6). Her ne kadar girişimcilik eğilimleri ülkelere ve zamana göre değişiklik gösterse de Wennekers ve Thurik'e (1999) göre, bahsi geçen farklılıkların ortaya çıkmasında kültür ve kurumsal altyapı önemli bir role sahiptir. Serbest piyasa ekonomisine göre, her durumda, ekonomide daha az bir alan kaplayan devlet, iyi tanımlanmış kurallar, yani kurum olarak hukuki altyapı ve yüksek ekonomik özgürlük, girişimciliği ve dolayısıyla ekonomik gelişmeyi olumlu etkilemektedir (Nyström, 2008: 269-280).

Bir kurum olarak hukukun ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin kökenleri sömürgecilik dönemlerine kadar uzanmaktadır (Acemoglu ve Robinson, 2012). Çünkü, örneğin az gelişmiş ülkeler, farklı ülkelerin (özellikle kendilerini sömürgeleştiren) anayasalarını ve kanunlarını dikkate alarak hukuki kurumlarını oluşturmuşlardır. Bu adaptasyon süresince, ülkenin kendi kültürel, sosyal ve ekonomik

altyapısını dikkate alınması önem arz etmektedir (Posner, 1998: 6). Ancak bu konu, kâğıt üzerinde özgürlüklerini elde etmiş olsalar da birçok az gelişmiş ülke için uygulamada mümkün olmamıştır. Bu ülkeler tarafından benimsenen hukuki altyapılar genellikle Anglo-Sakson hukuk sistemine veya Avrupa hukuk sistemine dayanmaktadır.

Gelişimlerinin kökeni incelendiğinde, Anglo-Sakson veya İngiliz hukuk sistemi (*common law*) ile Avrupa hukuk sisteminin (*civil law*) tarihsel olarak farklı şekilde evrildiği görülmektedir. Örneğin, Avrupa hukuk sistemi, Roma İmparatorluğu'nun hukuki altyapısının üzerinde yükselmektedir. Bu temeller, genişlemeci bir imparatorluk politikasının ihtiyacı olan *itaat eden yurttaşlar* ihtiyacı nedeniyle devlet karşısında kişilerin hak ve sorumluluklarını tanımlayan bir yapıyı ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla devlet üstün güç ve bireyler de bu güce itaat etmesi gereken unsurlardır. İngiliz hukuk sistemi ise bireyin haklarının devlet karşısında korunması anlayışı ile gelişim göstermiştir. Bu sistemde tanımlanmış hukuki süreçlerin eksiksiz uygulanmasından önce gelen, birey haklarını ihlal eden çatışmaların bir an önce çözüme kavuşturulmasıdır (Joireman, 2001: 573).

Yapılan araştırmalar, İngiliz hukuk sisteminin, Avrupa hukuk sistemine göre daha üstün olduğunu, ekonomik olarak serbest piyasa ekonomisi etkinliğini daha fazla desteklediğini göstermektedir (La Porta vd., 2008). Çünkü İngiliz hukuk sistemi, bireylerin mülkiyet haklarının korunmasını ve birey haklarının *ceberut devlet* tarafından ihlal edilmesinin önlenmesini merkeze almaktadır. Avrupa hukuk sistemi ise devletin egemenlik alanının genişletilmesi, bu kapsamda devletin bireylerin haklarını düzenlenmesi gayreti ile hareket etmektedir (Joireman, 2001: 574).

İngiliz hukuk sisteminde, hukuk insanları, her zaman toplumda daha aktif rol oynamışlar ve sömürge ülkelerde bağımsızlık hareketlerine daha fazla katılmışlardır. Bu durum, örneğin İngiliz sömürgeci olan Gana'da demokrasinin ve sivil toplumun daha hızlı gelişmesine olanak tanımıştır. Ancak Afrika'daki Fransız sömürgelerinde, bağımsızlık süreci oldukça yavaş ilerlemiştir. Hatta bu ülkeler bağımsızlıklarını kazandıktan sonra bile, 1958 Fransız Anayasası'nı ülkelerine uyarlamaları sonucunda, güçlü yürütme erki, gücünü daha da arttırmıştır (Bongyu, 2009; Joireman, 2001: 575-576). Afrika ülkelerinde, sömürgeci devletlerin hukuk sistemlerinin, bu ülkelerin bağımsızlıklarını kazandıktan sonra bile etkisini sürdürüyor olması, sömürgeci devletlerin dillerini ve kurumlarını uzun süredir toplum hayatında kullanmaları ile yakından ilişkilidir.

Az gelişmiş ülkelerin, gelişmelerine engel olan veya gelişim patikalarını zedeleyen en önemli unsur, sömürgeci devletlerin ilgili bölgeler üzerinde süregelen etkinliği olmuştur. Bu etkinlik sadece ekonomik yapıyı idare etmek üzerine kurgulanmamış, aynı zamanda siyasi, sosyal, kültürel ve hukuki alanlarda da tahakküm kurma çabası gütmüştür. Muhalif politikacıların etkisiz hale getirilmesi, grev ve sendikalaşma gibi işçi eylemlerinin yasaklanması, basın ve medya aracılığı ile yapılan eleştirinin engellenmesi gibi uygulamalar demokrasinin, özgürlüklerin (Altınbaş, 2011: 56) ve nihayetinde piyasa ekonomisinin gelişmesinin önünde ciddi bariyerler oluşturmuştur.

1987'de Birleşmiş Milletler nezdinde yayınlanan Brundtland Raporu, günümüzde önemini ve yaygınlığını giderek arttıran *sürdürülebilirlik* kavramını tanımladıktan sonra, Afrika ülkelerinin az gelişmişliklerini tersine çevirmek için iki yaklaşım daha fazla benimsenir olmuştur: *insani gelişme yaklaşımı* ve *kalkınma için yönetim yaklaşımı*. UNDP raporlarında, insani gelişmişliği, insanların uzun ve sağlıklı bir yaşam sürmeleri, ihtiyaçları olan eğitimi yaşam boyu alabilmeleri, iyi bir yaşam için gerekli olan kaynaklara erişebilecek mali yeterliliğe sahip olabilmeleri, özgürlüklerinin ve haklarının güvence altına alınması olarak tanımlanmaktadır. Dünya Bankası ise Afrika'daki az gelişmişliği bir yönetim krizi olarak belirtmekte ve iyi yönetişimin unsurları olarak yolsuzluğun kontrolü, söz hakkı, hesap verebilirlik, politik istikrar, şiddet yoksunluğu,

düzenleyicilik kalitesi ve hukukun üstünlüğünü göstermektedir (Tsegaw, 2020: 2). Bahsi geçen iki yaklaşım, modern ekonomiler için birbirinden kesin çizgilerle ayırt edilemeyecek nedenler ve sonuçlar barındırmaktadır. Dolayısıyla aşağıda açıklanan literatür, benzer şekilde iç içe geçmiş kavramsal ilişkilerin gösterilmesi sürecine kısaca ışık tutmaya çalışmaktadır.

4. Literatür İncelemesi

Hukuk ve kalkınma arasındaki ilişkinin dikkat çeken tarafı, hukuk sistemlerinin yönetim kapasitesinin baskın bir unsuru olması ve kalkınma ile ilişkisinin yönetim üzerinden kurgulanmasıdır. Bu yaklaşımın temel nedeni, az gelişmiş ülkelerin serbest piyasa şartlarına en kısa sürede eklenmesi ile bu ülkelerin hızlıca kalkınacağı inancına dayanmaktadır. Burada bahsi geçen kalkınma, sadece içsel teşviğin yerli iktisadi birimleri harekete geçirmesi ile değil, aynı zamanda -ve belki de öncelikli olarak- yabancı yatırımcıların az gelişmiş ülkelere üretici güç olarak dahil olmalarıyla ilerleme göstermektedir.

Ev sahibi ülkenin kurumsal altyapısının kalitesi ve bu kurumların güçlü bir kurallar bütünü oluşturmuş olması, DYY'yi ev sahibi ülkede yatırım yapma konusunda teşvik etmektedir. Dunning'e (1998) göre, yabancı yatırımcılar, beklenen getirilerini artıracak kurumsal yapıya ve makro ekonomik göstergelere sahip ülkelere yönelmeyi tercih etmektedirler. Bu önerme, hukukun üstünlüğü, özel mülkiyetin güvenliği, şeffaflık ve hesap verebilirlik, yolsuzlukların önlenmesi gibi kurumsal perspektif barındıran bakış açıları ile incelenmiş ve zayıf kurumlar ile DYY arasında negatif bir ilişki tespit edilmiştir (Asamoah vd., 2016; Bénassy-Quéré vd., 2007; Buchanan vd., 2012; Masron ve Nor, 2013; Mengistu ve Adhikary, 2012; Paul ve Jadhav, 2019). Ancak literatürde bu ilişkiyi kesin şekilde tespit edemeyen veya aksi sonuç elde eden araştırmalar da bulunmaktadır (Asongu vd., 2018; Jurčić vd., 2020; Sabir vd., 2019; Saha vd., 2022).

Yakın dönemde, insani gelişme ve yönetim arasındaki ilişkiyi araştıran birçok çalışma gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalar, genellikle, daha sağlıklı, iyi eğitim alan ve gelir düzeyi yüksek bireylerin ekonomik kalkınmaya nasıl katkı sunacağı ve bu kalkınma düzeyine nasıl ulaşılacağı konularına odaklanırken temel faktörler olarak birçok farklı değişkeni değerlendirmişlerdir. Örneğin; Chikalipah ve Makine (2019) insani gelişme ve ekonomik büyüme ilişkisine, Ulucak vd. (2020) insani gelişme ve küreselleşme bağlantısına, Eren vd. (2014) kalkınma seviyesi ve insani gelişme etkileşimine dair araştırmalar yapmışlardır. Doğrudan, yönetimin etkileri üzerine odaklanan Alam vd. (2017) hükümet etkinliği ve ekonomik büyüme, Kwon ve Kim (2014) iyi yönetim ve yoksulluğun azaltılması, Mombeuil ve Diunugala (2021) sürdürülebilir kalkınma ve yolsuzluk ilişkisi üzerine çalışmış ve kurumsal kalite artışı ile kalkınma arasında pozitif ilişki tespit etmişlerdir. Aşağıda bağımlı değişken olarak insani gelişme endeksini kullanan, yakın döneme ait birkaç çalışma daha detaylı bir şekilde sunulmaktadır.

Assadzadeh ve Pourqoly (2013) Orta Doğu ve Kuzey Afrika (MENA) ülkelerinde, DYY'nin ve kurumsal kalitenin yoksulluk ve insani gelişmişlik üzerindeki etkilerini ölçmüşlerdir. 2000-2009 dönemi için gerçekleştirilen çalışmada, panel veri analizi teknikleri kullanılmıştır. Çalışma sonucunda, yabancı yatırımların ve artan kurumsal kalitenin ülkelerin refahını ve insani gelişmişlik seviyesini olumlu etkilediği bulgusu elde edilmiştir.

Keser ve Gökmen (2018), 33 Avrupa Birliği üyesi ülke için 2002-2012 döneminde, insani gelişmişlik ve yönetim göstergeleri arasındaki ilişkileri incelemiştir. Panel veri analizi yöntemlerinin kullanıldığı çalışmada, hükümet etkinliği, düzenleyicilik kalitesi ve hukukun üstünlüğü değişkenleri insani gelişmişlik üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkiye sahiptir. Çalışma, ülkeler arasındaki gelişmişlik farkının kapanabilmesi için daha düşük insani gelişmişlik endeksine

sahip olan birlik ülkelerinde, öncelikli olarak kurumsal kalitenin geliştirilmesini önermektedir.

Kalkınma sürecinde önemli bir aşama da ilgili ülkenin sermaye piyasalarının gelişimidir. Dima vd. (2018), çalışmalarında hukukun üstünlüğü ile sermaye piyasalarının arasındaki ilişkiyi incelemiştir. 2009-2014 dönemini kapsayan çalışmada 45 ülkenin verileri kullanılmıştır. Çalışmanın sonuçlarına göre, kurumsal kalite ile finansal piyasaların gelişimi arasında iki yönlü nedensellik tespit edilmiştir. Bu sonuç, finansal piyasaların gelişiminin de yönetim üzerinde etkili olabileceği sonucu bakımından farklı ve yeni bir bakış açısı getirmektedir.

DYY ve kurumsal kalitenin refah üzerindeki etkilerini SAÜ ve Latin Amerika ülkeleri için inceleyen çalışmalardan biri de Aloui'ye (2019) aittir. 1996-2014 dönemini kapsayan çalışma; DYY'nin, sermaye birikimi sürecine, teknolojik bilginin ev sahibi ülkeye taşınması nedeniyle beşeri sermaye artışına ve ev sahibi ülkenin rekabet gücünün artırılması ile küresel piyasalarla daha iyi bütünleşmesine katkı sunduğuna dikkat çekmektedir. Ancak çalışmaya göre, bu katkı, ülkelerin kurumsal kalitesi ile yakından ilişkilidir. İnsani gelişmişlik endeksinin bağımlı değişken olarak kullanıldığı ampirik modelde, yolsuzluk endeksi ve hukukun üstünlüğü endeksi bağımlı değişkenler, enflasyon oranı, toplam borç oranı, OECD'den alınan hibe ve destek miktarları, göçmen işçilerin kazançlarının oranı ve kamu harcamalarının oranı kontrol değişkenler olarak yer almaktadır. Çalışmanın bulgularına göre, DYY; SAÜ ülkelerindeki insani gelişmişlik seviyesi bakımından anlamlı bir etkiye sahip değildir. Benzer şekilde, yolsuzluk endeksi için de anlamlı bir sonuç elde edilmemiştir. Ancak hukukun üstünlüğü endeksi ile insani gelişmişlik arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Çalışma, kurumsal gelişimin Latin Amerika ülkelerinde, SAÜ'ye göre daha anlamlı etkilere sahip olduğunu ampirik olarak sunmakla beraber, iki kıta arasındaki farklılıkları açıklamaya yönelik bir girişimde bulunmamaktadır.

Tsegaw (2020), 49 Afrika ülkesinden 2000-2018 yılları arasında elde ettiği gözlemlerle insani gelişmişlik endeksi ile iyi yönetim değişkenleri arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Panel veri analizi yöntemlerinin kullanıldığı çalışmada; Dünya Bankası'nın Yönetişim Göstergeleri (Worldwide Governance Indicators, WGIs) bağımsız değişkenler olarak kullanılmıştır. Bulgular; hukukun üstünlüğü, düzenleyicilik kalitesi, politik istikrar ve çatışma yokluğu değişkenlerinin, insani gelişmişlik ile anlamlı ve doğrudan ilişkisi olduğunu tespit etmiştir. Sonuçlara göre, hükümet etkinliği ve yolsuzluk azaldıkça insani gelişmişlik artmaktadır. Konuşma özgürlüğü ve hesap verebilirlik ise anlamlı bir etkiye sahip değildir. Çalışmada, ülkelerin yasal orijinleri dikkate alınmamıştır.

Beşeri sermaye, hukukun üstünlüğü ve özel mülkiyetin korunma seviyesi ile ekonomik kalkınma arasındaki ilişkiyi 2017-2019 dönemi için sekiz Avrupa ülkesi bazında (Almanya, Birleşik Krallık, Çekya, İspanya, İsveç, İtalya, Macaristan, Sırbistan) inceleyen bir başka çalışma, özel mülkiyetin korunma seviyesinin, ekonomik kalkınma için hayati bir öneme sahip olduğunu tespit etmiştir (Zaric ve Babic, 2021). Ayrıca hukukun üstünlüğü ve beşeri sermaye yapısı da kalkınma için önemlidir ancak bu değişkenlerin çatı bileşeni olarak kurumsal yapının kalitesi daha net bir şekilde kalkınmaya tesir etmektedir.

Politik kurumların insani gelişme üzerindeki etkilerini inceleyen Van (2022), politik kurumların, bireylerin hak ve özgürlüklerini koruyan hukuki altyapıyı tesis etmeleri nedeniyle insani gelişmişlik için vazgeçilmez bir unsur olarak görmektedir. T. Hobbes, J. Locke, J. Rousseau ve C. B. de Montesquieu gibi ünlü düşünürlere yaptığı atıflarla devlet, özgürlükler ve kalkınma arasındaki ilişkiyi açıklayan çalışma, kuvvetler ayrılığı ilkesinin, uygulamada, hukukun üstünlüğü kavramı ile hayata geçirildiğine dikkat çekmektedir. Buna göre, hukukun üstünlüğü gereği bireyler kanun önünde eşit muamele

görürken, hak ve özgürlükleri de kanunlar tarafından korunmaktadır. Van'ın (2022) çalışmasında; bağımlı değişken olarak tespit edilen insani gelişmişlik endeksinin, bağımsız değişkenler olarak belirlenen politik özgürlük endeksi, hukukun üstünlüğü endeksi, hükümet güç kısıtlaması endeksi ve düzenleyici uygulama endeksi tarafından nasıl etkilendiğini araştırmaktadır. 190 ülkeden elde edilen gözlemlerle gerçekleştirilen ampirik analiz sonucunda, tüm bağımsız değişkenlerin insani gelişmişlik üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisi olduğu tespit edilmiştir. Ancak bu değişkenler arasında etki derecesi en yüksek olanlar, sırasıyla düzenleyici uygulama endeksi ve hukukun üstünlüğü endeksi olmuştur. Van'a (2022) göre, herkesin adaletten eşit derecede faydalandığı, politik olarak istikrarlı, hesap verebilir bir hükümetin varlığı, düzenleyici kapasiteyi tesis eden iyi kanunlarla, kurumlarla ve süreçlerle hayata geçmektedir. Bu bakımdan, hukukun üstünlüğü, bireylerin hayattaki amaçlarını, fırsat eşitliği çerçevesinde gerçekleştirebilme olanağı tanımakta ve insani gelişmeyi yükseltmektedir.

Afrika ülkelerinin sömürge geçmişi-hukuk sistemi-ekonomik kalkınma ilişkileri bakımından yaşadıkları kısır döngü, ilgili literatürde elde edilen farklı sonuçlarda da kendini göstermektedir. Ana akım iktisat, serbest piyasa ekonomisinin ürünleri olan çok uluslu şirketlerin uluslararası yer seçiminde, ev sahibi ülkenin kurumsal kalitesine, özel mülkiyet haklarını koruma derecesine ve sözleşme yaptırımlarının uygulanıyor olmasına ciddi önem atfetmektedir. Ancak literatürde her ne kadar DYY için yatırım yapılacak ülkedeki kurumsal kalitenin önemli olduğuna dair bulgular elde eden çalışmalar olsa da hukukun üstünlüğü, düzenleyicilik kalitesi ve hesap verebilirlik değişkenlerinin gelişmekte olan ülkeler için anlamlı olmadığını, bunun yerine DYY için istikrarlı ve yolsuzlukla mücadele eden bir hükümetin daha etkin olduğunu tespit eden (bkz. Sabir vd., 2019; Saha vd., 2022) araştırmalar da bulunmaktadır. Bu durumun bir nedeni, bahsi geçen çok uluslu şirketlerin, kimi zaman beklentinin aksine, kendilerine tanımlanan özel imtiyazları elde edebilmek için düşük kaliteli kurumlara sahip ülkeleri özellikle tercih ediyor olmalarından kaynaklanmaktadır (Saha vd., 2022).

5. Veri, Metodoloji ve Bulgular

5.1. Veri ve Metodoloji

Bu çalışmada, hukuk ile kalkınma arasındaki ilişki, SAÜ arasında bulunan ve bir ekonomik topluluk (CEMAC) içinde bir araya gelen altı ülke (Çad, Ekvator Ginesi, Gabon, Kamerun, Kongo Cumhuriyeti, Orta Afrika Cumhuriyeti) için incelenmektedir. Bu ülkeler, eski Fransız sömürgeleri olmakla beraber 1960'larda bağımsızlıklarını kazanmışlar ancak 1958 Fransa Anayasası hükümlerini benimseyerek kendi hukuki sistemlerini Fransız hukuk sistemine dayalı olarak oluşturmuşlardır. Dolayısıyla yasal köken olarak Fransa'yla ve birbirleriyle benzerlik göstermektedirler. Böylece hukuk ve kalkınma ilişkisi incelenirken yasal köken bakımından sapmaya neden olmayacak şekilde örneklem kümesi oluşturulmuştur. İnceleme dönemi olarak 2002-2021 arası seçilmiştir. Bu seçimin bir nedeni, bazı verilerin 2002 öncesinde hesaplanmıyor oluşudur. Bir diğer neden ise ampirik analizde kullanılan verilerin, tüm ülkeler için aynı anda bulunması, yani dengeli bir panel veri seti elde edilmesi amacıyla gütülmüştür.

Çalışmada, Aloui (2019), Tsegaw (2020) ve Van (2020) takip edilmekte, bağımlı değişken olarak UNDP'nin hesapladığı ve 1990 yılından beri ilan ettiği insani gelişmişlik endeksi kullanılmaktadır. Bu endeks 0 ile 1 arasında değer almakta, 0'a yaklaşan endeks değeri insani gelişmişliğin kötüleştiği, 1'e yaklaşan endeks değeri ise insani gelişmişliğin iyileştiği şeklinde yorumlanmaktadır (Anand ve Sen, 1994).

Çalışmada, Keser ve Gökmen (2018) ve Tsegaw (2020) ile uyumlu olarak modele eklenen ve insani gelişmişlik üzerindeki etkileri tespit

edilmeye çalışılan bağımsız değişkenler hukukun üstünlüğü endeksi ve düzenleyicilik kalitesi endeksidir. Bu endeksler, Dünya Bankası'nın hesapladığı ve ilan ettiği WGIs veri setinden temin edilmiştir. Endeksler -2,5 ile +2,5 arasında değer almaktadır. -2,5'a yaklaşan endeks değeri kötüleşmeye, +2,5'a yaklaşan endeks değeri ise iyileşmeye işaret etmektedir (WGI Aggregation Methodology, 2023).

Ayrıca çalışmada literatürle uyumlu şekilde (Aloui, 2019; Assadzadeh ve Pourqoly, 2013) kontrol değişkenleri kullanılmaktadır. Bunlar: ekonomik büyüme, kamu borç stoku, doğrudan yabancı yatırımlar ve ticari açıklıktır. Ekonomik büyüme, reel gayri safi yurtiçi hasılanın (rGSYH) yıllık yüzde büyümesi şeklinde kullanılmaktadır ve IMF'den elde edilmiştir. Yine IMF'den elde edilen kamu borç stoku değişkeni, brüt kamu borç stokunun gayri safi yurtiçi hasıla (GSYH) içindeki payı şeklinde ölçülmektedir. Doğrudan yabancı yatırımlar ve ticari açıklık verileri Dünya Bankası'ndan temin edilmiştir. DYY, net akım değerinin GSYH içindeki payını göstermektedir. Ticari açıklık ise ülkenin ihracat ve ithalat toplamının GSYH'a oranı şeklinde hesaplanmaktadır. Tablo 5, değişkenlere ilişkin bilgileri özetlemektedir.

Tablo 5
Değişkenlere İlişkin Bilgiler

	Sembol	Açıklama / Birim	Kaynak	Beklenti
İnsani Gelişmişlik Endeksi	ige	0<ige<1	UNDP	
Hukukun Üstünlüğü Endeksi	hue	-2,5<hue<2,5	WB	(+)
Düzenleyicilik Kalitesi Endeksi	dke	-2,5<dke<2,5	WB	(+)
Ekonomik Büyüme	ekb	rGSYH, %Δ	IMF	(+)
Kamu Borç Stoku	kbs	Brüt kamu borç stoku / GSYH	IMF	(-)
Doğrudan Yabancı Yatırımlar	dyy	Net akım DYY / GSYH	WB	(+)
Ticari Açıklık	tia	(İhracat + İthalat) / GSYH	WB	(+)

Bu değişkenleri içeren analizin hipotezleri aşağıdaki gibidir:

- H1: Tüm iktisadi birimler nezdinde hukukun üstünlüğü ilkesi güç kazanırsa insani gelişmişlik ve dolayısıyla refah artar.
- H2: Düzenleyici güç olarak devlet daha etkin çalışır ve serbest piyasayı hukuki araçlarla desteklerse insani gelişmişlik ve dolayısıyla refah artar.

Yukarıdaki hipotezleri test etmek amacıyla aşağıdaki ekonometrik model oluşturulmuştur:

$$ige_{it} = \beta_0 + \beta_1 hue_{it} + \beta_2 dke_{it} + \beta_3 X + \varepsilon_{it}$$

Modelde i alt indisi birimleri, yani ülkeleri ($i = 1, \dots, 6$) ve t alt indisi zamanı ($t = 2002, \dots, 2021$) temsil etmektedir. ige insani gelişmişlik endeksini, hue hukukun üstünlüğü endeksini ve dke düzenleyicilik kalitesi endeksini ifade etmektedir. X , kontrol değişkenlerini içermektedir; bunun içinde yer alan ekb ekonomik büyümeyi, kbs kamu borç stokunu, dyy doğrudan yabancı yatırımları ve tia ticari açıklığı göstermektedir. ε_{it} ise hata terimidir.

Değişkenler arasındaki ilişkinin varlığına dair ilk gözlemleri yapabilmek için tanımlayıcı istatistikler kullanılmaktadır. Tablo 6,

modelde kullanılan bağımlı ve bağımsız değişkenler ile kontrol değişkenlerine dair bilgileri sunmaktadır. Çalışmada 120 gözlem kullanılmaktadır. Standart sapmalar incelendiğinde, ortalamadan sapmaların en fazla olduğu değişkenler olarak hukukun üstünlüğü endeksi, düzenleyicilik kalitesi endeksi ve kamu borç stoku dikkat çekmektedir. Bu durum, ilgili değişkenler bakımından ülkelerin heterojen bir yapı sergilediği şeklinde yorumlanabilmektedir.

Tablo 6
Tanımlayıcı İstatistikler

	Gözlem Sayısı	Ort.	Std. Sapma	Min.	Max.
ige	120	.494	.118	.31	.71
hue	120	-1.162	.343	-1.84	-.25
dke	120	-1.095	.356	-1.71	-.06
ekb	120	.029	.075	-.364	.336
kbs	120	.46	.319	.005	1.853
dyy	120	.055	.088	-.189	.463
tia	120	.817	.346	.315	1.893

Tablo 7, korelasyon matrisini göstermektedir. Tabloda, panel veri setindeki değerler arasındaki ilişkilerin yönü gözlemlenebilmektedir. Tablo, beklentinin aksine, ekonomik büyüme ve doğrudan yabancı yatırımlar ile insani gelişmişlik endeksi arasında negatif bir ilişki olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca, insani gelişmişlik endeksi ile hukukun üstünlüğü arasında kuvvetli bir pozitif ilişki bulunmaktadır. Olası çoklu doğrusallık bağlantı sorununun tespit için varyans büyütme faktörü (variance inflation factor [VIF]) kontrolü yapılmış, her değişken için değerler 3'ten küçük ve ortalamada da 1,87 olduğu belirlenmiştir. Değerlerin 5'ten küçük olması, çoklu doğrusallık sorununun bulunmadığı anlamına gelmektedir (Yerdelen Tatoğlu, 2021: 275).

Tablo 7
Korelasyon Matrisi

	ige	hue	dke	ekb	kbs	dyy	tia
ige	1.000						
hue	0.794	1.000					
dke	0.363	0.669	1.000				
ekb	-0.074	0.062	0.057	1.000			
kbs	-0.247	-0.071	0.023	-0.286	1.000		
dyy	-0.023	0.079	-0.107	0.133	0.122	1.000	
tia	0.147	0.161	-0.299	0.185	0.117	0.418	1.000

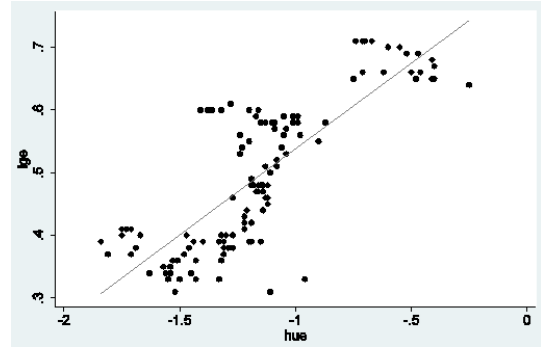
Modele yerleştirilmek üzere 6 ülkeden (N=6) ve 20 yıldan (T=20) oluşan bir panel veri seti kullanılmaktadır. Bu şekilde, birim ve zaman boyutu 25'ten küçük olan panellerde yatay kesit bağımlılığı ve birim kök testleri ile durağanlık analizleri yapılmadan, modelin havuzlanmış en küçük kareler (pooled OLS) yöntemiyle, sabit etkiler veya rassal etkiler tahmincilerinden biri kullanılarak tahmin edilmesi önerilmektedir (İşcanoğlu Çekiç ve Gültekin, 2019; Sohag vd., 2018; Topcu, 2022). Bu nedenle, ekonometrik strateji olarak; sabit etkiler veya rassal etkiler tahmincilerinden hangisinin kullanılması gerektiği Hausman testi ile belirlenmektedir. Testin sonucuna göre model tahmin edilecektir.

5.2. Bulgular

Grafik 1, modelin analizi yapılırken kullanılan STATA 16 paket programında üretilmiştir. Grafik, panel veri seti için insani gelişmişlik ve hukukun üstünlüğü arasındaki ilişkiyi, kestirilmiş değerlerin doğrusal gösterimi ile bir arada vermektedir. Grafikte de görüldüğü

üzere veriler kestirilmiş modelin etrafında, pozitif ilişkili bir şekilde kümelenmektedir.

Grafik 1
İnsani Gelişmişlik ve Hukukun Üstünlüğü İlişkisi

Model tahmini için havuzlanmış en küçük kareler yöntemi, sabit etkiler ve rassal etkiler tahmincileri ile uygulanmıştır. Hausman test istatistiği sonucunun olasılık değeri %5'ten küçük çıkmış, bu nedenle model tahmininde sabit etkiler yöntemi kullanılmıştır. Modellerin sağlamlığının da test edilebilmesi için *dyy* ve *tia* kontrol değişkenleri modele sırayla eklenmiş ve 3 farklı spesifikasyon elde edilmiştir.

Tablo 8
Bulgular

Değişkenler	ige	ige	ige
hue	0.0268*** (0.00543)	0.0267*** (0.00547)	0.0266*** (0.00564)
dke	0.0249*** (0.00708)	0.0250*** (0.00718)	0.0250*** (0.00722)
ekb	0.0361*** (0.0128)	0.0360*** (0.0129)	0.0364*** (0.0135)
kbs	-0.00477 (0.00387)	-0.00471 (0.00407)	-0.00469 (0.00410)
dyy		0.000656 (0.00933)	0.000829 (0.00948)
tia			-0.000693 (0.00610)
Sabit	0.370*** (0.00851)	0.370*** (0.00865)	0.371*** (0.00902)
Tahminci	Sabit Etkiler	Sabit Etkiler	Sabit Etkiler

*** p<0,01, ** p<0,05, * p<0,1.

Sağlam standart hatalar parantez içinde verilmiştir. Modellere zaman ve ülke sabit etkileri dahil edilmiştir.

Model tahmini sonucunda elde edilen bulgular, her 3 spesifikasyonda da hukukun üstünlüğü endeksinin, düzenleyicilik kalitesi endeksinin ve ekonomik büyümenin, beklentiler doğrultusunda, insani gelişmişlik endeksi üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Bu sonuçlar; hukukun üstünlüğü için Aloui (2019), Keser ve Gökmen (2018), Tsegaw (2020) ve Van (2022) ile, düzenleyicilik kalitesi endeksi için Keser ve Gökmen (2018) ve Tsegaw (2020) ile, ekonomik büyüme için Chikalipah ve Makine (2019) ile uyumludur. Kamu borç stoku ve doğrudan yabancı yatırımlara dair beklentiler de parametrelerin işaretleri bakımından sağlanmıştır, yani kamu borç stoku ile insani gelişmişlik arasında negatif, doğrudan yabancı yatırımlar ile insani gelişmişlik arasında pozitif bir ilişki tespit edilmiştir ancak sonuçlar istatistiki olarak anlamlı değildir. Ticari açıklık içinse anlamlı bir ilişki tespit

edilememiştir. Bu sonuçlara göre, çalışmanın hipotezleri kabul edilmiştir.

6. Sonuç

Hukuk sistemi, hukuki altyapı veya hukukun üstünlüğü, bir ülkenin ekonomik gelişimini etkileyen önemli unsurlardandır. Bu ilişkinin iktisat bilimi tarafından daha fazla araştırılmaya başlanması, kurumsal yaklaşımın geçirdiği evrim ile ilgilidir. Serbest piyasa bakışı, kaliteli kurumları, ekonomik özgürlükleri, adil ve öngörülebilir kuralları herkes için temin eden, şeffaflığın ve hesap verilebilirliğin önemsendiği, yani kısacası iyi yönetişimin sağlandığı ortamların geliştirilmesini gerekli görmektedir. İlişkinin bu bakış açısı ile kurulması, öncelikle, hukuk sisteminin hangi geleneğe dayandığı sorusunun sorulmasını gerektirmektedir. Çünkü literatürde yer aldığı gibi, Anglo-Sakson hukuk sistemi, Avrupa hukuk sistemine göre daha etkin çıktılarının üretilmesine olanak vermektedir. Bunun temel nedeni, ilk sistemin birey haklarını korumayı amaçlamışken ikinci sistemin devletin devamlılığı için bireyin hak ve yükümlülüklerini tanımlamaya çalışmasıdır.

Çalışma, bu kapsamda, Avrupa hukuk sistemine bağlı kalarak kendi hukuki yapılarını oluşturan ve aynı ekonomik topluluk içinde yer alan 6 Afrika ülkesinde, hukukun üstünlüğü ve insani gelişmişlik arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Bu ülkeler, diğer birçok Afrika ülkesi gibi, bağımsızlıklarını elde etmiş olsalar da sömürgeci devletin, yani Fransa'nın etki alanından çıkamamışlardır. Dolayısıyla ekonomik gelişimlerine katkı sunacak şekilde; doğal kaynaklarını kendi özgür iradeleriyle çıkarmaları, işlemleri ve yurtdışı piyasalara satmaları; ekonomik çeşitlilik sağlayarak doğal kaynak bağımlılıklarını azaltmaları; serbest piyasa dinamiklerini destekleyecek iyi yönetim unsurlarına sahip olmaları tam anlamıyla gerçekleşememiştir.

Farklı araştırma sonuçları olsa da ilgili literatür, baskın bir şekilde, iyi yönetişimin tüm unsurları ile birlikte temin edildiği durumda, ekonomik kalkınmanın sağlanacağını göstermektedir. Tabii bu noktada göz ardı edilmemesi gereken mesele, her ülkenin farklı bir kalkınma seviyesi ve patikası elde edeceği gerçeğidir. Bunların nedenlerinin ülke bazında araştırılması ayrı bir çalışmayı gerektirmektedir.

Bu çalışmada, CEMAC ülkeleri için hukukun üstünlüğü ve insani gelişmişlik ilişkisi incelenmiştir. 2002-2021 dönemini kapsayan çalışmada, birim ve zaman kesiti sayılarının 25'ten küçük olması nedeniyle havuzlanmış en küçük kareler yöntemi tercih edilmiş, oluşturulan model sabit etkiler tahmincisi ile tahmin edilmiştir. Sonuçlara göre, hukukun üstünlüğü endeksi, düzenleyicilik kalitesi endeksi ve ekonomik büyüme ile insani gelişmişlik arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki tespit edilmiştir. Kamu borç stoku ve doğrudan yabancı yatırımlar için beklenen katsayı işaretleri elde edilmiş ancak sonuç istatistik olarak anlamlı bulunmamıştır. Ticari açıklık değişkeni ise anlamlı değildir. Bu sonuçlar, literatürü destekler niteliktedir. Yani hukuk kurallarının etkin olması, bu kuralların herkese adil şekilde uygulanması, hukukun herkes için erişilebilir olması, bu ülkelerde insani gelişmişliği olumlu etkileyen unsurlardır. Aynı zamanda devletin, serbest piyasayı destekler biçimde düzenleyici kuralları oluşturması, iktisadi faaliyetlere ve girişimcilere mümkün olduğunca serbestlik tanıması yine insani gelişmeyi pozitif etkilemektedir.

Kamu borç stokunun artıyor olması, bu ülkelerin altyapı ve iktisadi faaliyetlerini dış borçlarla karşılamalarının bir sonucudur. Özellikle doğal kaynakların yer altından çıkartılarak işlenmeye hazır hale getirilmesi sürecinde hem devletin aldığı aktif rol hem de özel şirketlere verilen sübvansiyonlar borç stokunu arttırmaktadır. Bu da mali kırılganlığa neden olmaktadır.

Beklenti, doğrudan yabancı yatırımların ülkelere gelmesi ile piyasa dinamiklerinin daha iyi çalışması, yönetişimin iyileşmesi; bunlara

istinaden de istihdam yaratılması ve ekonomik kalkınmanın artması yönündedir. Ancak devlet eliyle yabancı yatırımcılara sağlanan imtiyazların ve ülkeler üzerinde hâlâ etkin olan bir sömürgecinin varlığı, yabancı firmaların lehine, CEMAC ülkelerinin ise aleyhine olacak şekilde bölüşümün gerçekleştirilmesini neden olmaktadır. Bu durum, bölgedeki insani gelişmişliğin kaderinin petrol fiyatlarına, emtia fiyatlarına, silahlı terör örgütlerine veya sel ve kuraklık gibi doğa olaylarına kalmasına yol açmaktadır. Dolayısıyla model sonuçları ile uyumlu şekilde, bu ülkelerde, diğer her şey sabitken, hukukunun üstünlüğünün ve düzenleyicilik kalitesinin geliştirilmesini öneren bir politika söylemi, gerekli olmakla beraber tek başına yeterli değildir.

Gelecekte yapılacak çalışmalar, daha geniş bir örneklem kümesini dikkate alarak ve ülkelerin yasal orijinlerini de modellere dahil ederek literatürün gelişmesine katkı sunabilirler. Birim ve zaman boyutunun artırılması ile farklı ekonometrik yöntemlerin uygulanabileceği modeller türetilir. Her durumda, Afrika'da hukuk ve kalkınma ilişkisi araştırılırken bu ülkelerin sömürge geçmişleri göz ardı edilmemelidir.

Kaynakça

- Acemoglu, D., and Robinson, J. A. (2012). *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity*. New York: Crown Publishers.
- Alam, M. R., Kitenge, E., and Bedane, B. (2017). Government Effectiveness and Economic Growth. *Economics Bulletin*, 37(1), 222-227.
- Aloui, Z. (2019). The impact of Foreign Direct Investment and the Institutional Quality on Welfare in Latin America and Sub-Saharan Africa. MPR: <https://mpr.ub.uni-muenchen.de/95484/>. Erişim tarihi (20.03.2023)
- Altınbaş, D. (2011). İnsanlığa Karşı Suçlar ve Yeni-Sömürgecilik. *Uluslararası Suçlar ve Tarih*(11/12), 33-76.
- Anand, S., and Sen, A. (1994). *Human Development Index: Methodology and Measurement*. United Nations Development Programme. <https://hdr.undp.org/content/human-development-index-methodology-and-measurement>. Erişim tarihi (28.01.2023)
- Asamoah, M. E., Adjasi, C., and Alhassan, A. L. (2016). Macroeconomic Uncertainty, Foreign Direct Investment and Institutional Quality: Evidence from Sub-Saharan Africa. *Economic Systems*, 40(4), 612-621.
- Asongu, S., Akpan, U. S., and Isihak, S. R. (2018). Determinants of Foreign Direct Investment in Fast-Growing Economies: Evidence from the BRICS and MINT Countries. *Financial Innovation*, 4(26), 1-17.
- Asoni, A. (2008). Protection of Property Rights and Growth as Political Equilibria. *The Journal of Economic Surveys*, 22(5), 953-987.
- Assadzadeh, A., and Pourqoly, J. (2013). The Relationship between Foreign Direct Investment, Institutional Quality and Poverty: Case of MENA Countries. *Journal of Economics, Business and Management*, 1(2), 161-165.
- Bénassy-Quéré, A., Coupet, M., and Mayer, T. (2007). Institutional Determinants of Foreign Direct Investment. *The World Economy*, 30(5), 764-782.
- Bongyu, M. G. (2009). The Economic and Monetary Community of Central Africa (CEMAC) and the Decline of Sovereignty. *Journal of Asian and African Studies*, 44(4), 389-406.
- Buchanan, B., Le, Q. V., and Rishi, M. (2012). Foreign direct investment and institutional quality: Some empirical evidence. *International Review of Financial Analysis*, 21(C), 81-89.
- CAHF. (2019). *Housing Finance in Africa - 10th Anniversary Edition*. Güney Afrika: Centre for Affordable Housing Finance Africa. <https://housingfinanceafrica.org/documents/2019-housing-finance-in-africa-yearbook-10th-anniversary-edition/>. Erişim tarihi (25.03.2023)
- Chikalipah, S., and Makina, D. (2019). Economic Growth and Human Development: Evidence from Zambia. *Sustainable Development*, 27(6), 1023-1033.
- Dam, K. W. (2006). *The Law-Growth Nexus: The Rule of Law and Economic Development*. Washington, D.C.: Brookings Institution Press.
- Dima, B., Barna, F., and Nachescu, M.-L. (2018). Does Rule of Law Support the Capital Market? *Economic Research*, 31(1), 461-479.
- Dunning, J. H. (1998). Location and the Multinational Enterprise: A Neglected Factor? *Journal of International Business Studies*, 29(1), 45-66.

- Eren, M., Çelik, A. K., and Kubat, A. (2014). Determinants of the Levels of Development Based on the Human Development Index: A Comparison of Regression Models for Limited Dependent Variables. *Review of European Studies*, 6(1), 10-22.
- IMF. (2022). Central African Economic and Monetary Community (CEMAC). Country Report No. 22/208. <https://doi.org/https://doi.org/10.5089/9798400211942.002>. Erişim Tarihi (01.03.2023)
- İşcanoğlu Çekiç, A., ve Gültekin, H. (2019). R Uygulamalı Panel Veri Analizi ve Ampirik Bir Uygulama. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Joireman, S. F. (2001). Inherited Legal Systems and Effective Rule of Law: Africa and the Colonial Legacy. *The Journal of Modern African Studies*, 39(4), 571-596.
- Jurčić, L., Franc, S., and Barišić, A. (2020). Impact of Institutional Quality on Foreign Direct Investment Inflow: Evidence from Croatia. *Business Systems Research Journal*, 11(1), 44-58.
- Keser, A., and Gökmen, Y. (2018). Governance and Human Development: The Impacts of Governance Indicators on Human Development. *Journal of Public Administration and Governance*, 8(1), s. 26-39.
- Kwon, H.-j., and Kim, E. (2014). Poverty Reduction and Good Governance: Examining the Rationale of the Millennium Development Goals. *Development and Change*, 45(2), 353-375.
- La Porta, R., Lopez-de-Silanes, F., and Shleifer, A. (2008). The Economic Consequences of Legal Origins. *Journal of Economic Literature*, 46(2), 285-332.
- Malby, S. (2017). The Rule of Law and Sustainable Development. *Commonwealth Law Bulletin*, 43(3-4), 521-532.
- Masron, T. A., and Nor, E. (2013). FDI in ASEAN-8: Does Institutional Quality Matter? *Applied Economics Letters*, 20(2), 186-189.
- Mengistu, A. A., and Adhikary, B. K. (2012). Does Good Governance Matter for FDI Inflows? Evidence from Asian Economies. *Asia Pacific Business Review*, 17(3), 281-299.
- Mombeul, C., and Diunugala, H. P. (2021). UN Sustainable Development Goals, Good Governance, and Corruption: The Paradox of the World's Poorest Economies. *Business and Society Review*, 126(3), 311-338.
- North, D. C. (1990). *Institutions, Institutional Change, and Economic Performance*. Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press.
- Nyström, K. (2008). The Institutions of Economic Freedom and Entrepreneurship: Evidence from Panel Data. *Public Choice*, 136, 269-282.
- Paul, J., and Jadhav, P. (2019). Institutional Determinants of Foreign Direct Investment Inflows: Evidence from Emerging Markets. *International Journal of Emerging Markets*, 15(2), 245-261.
- Posner, R. A. (1998). Creating a Legal Framework for Economic Development. *The World Bank Research Observer*, 13(1), 1-11.
- Prado, M. M. (2010). What is Law and Development? *Revista Argentina de Teoria Juridica*, 11(1), 1-20.
- Reynolds, P. D., Hay, M., and Camp, S. M. (1999). Global entrepreneurship monitor. *Global Entrepreneurship Monitor*. <https://www.gemconsortium.org/report>. Erişim tarihi (25.03.2023)
- Sabir, S., Rafique, A., and Abbas, K. (2019). Institutions and FDI: Evidence from Developed and Developing Countries. *Financial Innovation*, 5(8). <https://doi.org/https://doi.org/10.1186/s40854-019-0123-7>
- Saha, S., Sadekin, M. N., and Saha, S. K. (2022). Effects of Institutional Quality on Foreign Direct Investment Inflow in Lower-Middle Income Countries. *Heliyon*, 8(10). <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2022.e10828>
- Sohag, K., Bamanga, U., and Alam, M. (2018). Stata Command for Panel Data Analysis. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.13812.45444/1>
- Theberge, L. J. (1980). Law and Economic Development. *Denver Journal of International Law ve Policy*, 9(2), 231-238.
- Topcu, Y. E. (2022). The Comparative Advantages in the Wooden Furniture Industry: Does the Export Price Matter? *Competitiveness Review*. <https://doi.org/10.1108/CR-03-2022-0045>
- Tsegaw, P. C. (2020). The Nexus Between Good Governance Indicators And Human Development Index In Africa : An Econometric Analysis. *Journal of Public Administration and Governance*, 10(2), 1-19.
- Ulucak, R., Danish, and Li, N. (2020). The Nexus between Economic Globalization and Human Development in Asian Countries: An Empirical Investigation. *Environmental Science and Pollution Research*, 27, 2622-2629.
- UNCTAD. (2023). UNCTAD Data Center. https://unctadstat.unctad.org/wds/ReportFolders/reportFolders.aspx?sCS_ChosenLang=en. Erişim tarihi (29.03.2023)
- UNDP. (2023). Human Development Index (HDI). <https://hdr.undp.org/data-center/human-development-index#/indicies/HDI>. Erişim tarihi (20.01.2023)
- Van Stel, A., Storey, D. J., and Thurik, A. R. (2007). The Effect of Business Regulations on Nascent and Young Business Entrepreneurship. *Small Business Economics*, 28(2-3), 171-186.
- Van, G. (2022). The Impact of Political Institutions on Human Development: An Empirical Analysis. MPRA: <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/113103/>. Erişim tarihi (15.03.2023)
- WB. (2021a). World Development Indicators. Surface area (sq. km), Surface Area (sq. km). <https://data.worldbank.org/indicator/AG.SRF.TOTL.K2>. Erişim tarihi (04.01.2023)
- WB. (2021b). World Development Indicators. GNI, Atlas Method (current US\$). <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GNP.ATLS.CD>. Erişim tarihi (04.01.2023)
- Wennekers, S., and Thurik, R. (1999). Linking Entrepreneurship and Economic Growth. *Small Business Economics*, 13(1), 27-55.
- WGI Aggregation Methodology. (2023). <https://info.worldbank.org/governance/wgi/Home/Documents#wgiAggMethodology>. Erişim tarihi (10.02.2023)
- WTO. (2013). Countries of the Central African Economic and Monetary Community (CEMAC). Trade Policy Review. https://www.wto.org/english/tratop_e/tpr_e/s285_e.pdf. Erişim tarihi (23.03.2023)
- Yatbaz, A. ve Çatıkkaş, Ö. (2021). Murabaha Finansmanı Yönteminin Türkiye Muhasebe Standartları ve Faizsiz Finans Muhasebe Standartları Kapsamında Katılım Bankaları Açısından Muhasebeleştirilmesi: Karşılaştırmalı Bir Örnek Uygulama. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (89), 1-26.
- Yerdelen Tatoğlu, F. (2021). *Panel Veri Ekonometrisi*. İstanbul: Beta.
- Yılmaz, M. ve Başış, B. (2021). Katılım Finans Sisteminin Türkiye'deki Mevcut Sorunları ve Çözüm Önerileri. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 25 (2), 303-318.
- Yılmaz, R. ve Bölükbaşı, R. (2020). Faizsiz Finansman Bonusu Sükut Uygulaması ve Muhasebeleştirilmesi. *İşletme Bilimi Dergisi*, 8(1), 167-194.
- Zaim, S. (2010). İslâm Ekonomisi ve İslâm Ülkeleri İşbirliği Sahasında Son 50 Yıldaki Gelişmeler. *İş Ahlakı Dergisi*, 3(5), 125-143.
- Zaric, S., and Babic, V. (2021). Is the Rule of Law Essential for Economic Growth? Evidence from European Countries. *Journal Transition Studies Review*, 28(2), 3-18.